НЕГАТИВНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ВПЛИВИ НА ЛЮДИНУ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ

*Наукова доповідь на методологічному семінарі НАПН України
«Актуальні проблеми психологічної протидії негативним інформаційним
впливам на особистість в умовах сучасних викликів» 8 квітня 2021 р.*

<https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-1-13-2>

СЛЮСАРЕВСЬКИЙ

Микола Миколайович

кандидат психологічних наук,
член-кореспондент НАПН України,
директор Інституту соціальної
та політичної психології
Національної академії
педагогічних наук України,
м. Київ, Україна

Анотація. Розглянуто небезпечні для людини виклики сучасного світу, що попри різне походження (природне, техногенне, соціальне), мають інформаційну природу, підґрунтя або принаймні виразні інформаційні кореляти. Виокремлено домінуючі властивості сучасного інформаційного середовища, на основі яких запропоновано концептуальну модель, що дає змогу розрізняти два основних типи негативних інформаційних впливів: експліцитно шкідливі та імпліцитно шкідливі. Показано, що різний характер зумовленості цих впливів передбачає різні підходи до забезпечення від них людини, її світогляду і психіки.

Ключові слова: інформаційне середовище; домінуючі властивості інформаційного середовища; основні типи негативних інформаційних впливів; пандемія COVID-19; інфодемія; психологічна підтримка людини.

Наш час постає не лише в ореолі грандіозних здобутків науково-технологічного прогресу. Ми стаємо свідками того, як початок ХХІ століття попри всі його надбання, а почасти й через їхні непередбачувані наслідки безжально розвінчує виплеканий ще в добу Просвітництва і ретельно культивованій відтоді, зокрема й тоталітарними режимами (згадаймо: «Нам нет преград ни в море, ни на суше»), міф про всемогутність людини. Людство стрімко втрачає колишню зарозумілість, оскільки стикається із численними небезпеками, що загрожують самому його існуванню, з викликами, на які дедалі важче знаходить переконливу відповідь або й узагалі не знаходить її.

Небезпечні для людини, її фізичного та психічного стану виклики сучасного світу зумовлено різними чинниками — як природними, так і техногенними та соціальними. Однак усі вони в сучасних умовах мають якщо не інформаційну природу, то інформаційне підґрунтя чи принаймні виразні інформаційні кореляти. Хоча б якими були виклики, породжені, наприклад, стихійними лихами, природними чи техногенними катастрофами, поширенням епідемій, війнами та громадянськими конфліктами, з ними (звісно, до певного часу) безпосередньо стикається порівняно небагато людей. Більшість має про них опосередковане уявлення — на основі інформації, яку отримує з телебачення чи радіомовлення або знаходить в інтернеті.

Це яскраво ілюструє ситуація з поширенням коронавірусної хвороби. Майже ніхто з українців, котрі пережили жорсткий локдаун березня-травня 2020 р., щонайменше до середини осені, коли крива захворювань пішла різко вгору, не мав тих, хто перехворів на COVID-19, не те, що серед родичів та друзів, а й з-поміж бодай віддалено знайомих. За таких умов уявлення про пандемію формувалися не самим предметним змістом цього виклику, а його медійним (інформаційним) образом (чи то притлумленим у перцепції, чи, навпаки, багатократно посиленним) з усіма психологічними наслідками, що звідси випливають. Наростання тривоги в людей, які перебувають в умовах карантинних обмежень, психологічні дослідження пов'язують із відповідними публікаціями в масмедіа, численною суперечливою інформацією та збільшенням кількості повідомлень про тяжкі, аж до летальних, форми перебігу хвороби (Журавлев & Кито-ва, 2020; Юрєвич та ін., 2020; Brooks et al., 2020). Тож не даремно як у світовому науковому співтоваристві, так уже й у публічному дискурсі утвердилася теза про те, що нинішня пандемія супроводжується невіддільною від неї інфодемією.

Інфодемія — один із характерних проявів сучасного інформаційного середовища, в якому сьогодні постійно перебуває людина. І хочемо ми того чи ні, але мусимо констатувати, що наявне інформаційне середовище є:

- 1) глобалізованим;
- 2) перенасиченим;
- 3) агресивним;
- 4) надмірно заангажованим ідеологічно та/чи політично.

Це — домінантні властивості сучасного інформаційного середовища. Як наслідок, воно повсякчас не лише транслює, а й генерує негативні інформаційні впливи на людину.

На мою думку, правомірно виокремити два основні типи негативних інформаційних впливів:

- 1) експліцитно шкідливі;
- 2) імпліцитно шкідливі.

Така типологія дає змогу повніше охопити феномен негативних для людини проявів сучасного інформаційного середовища і відтак запропонувати концептуальну модель, що унаочнює принципово різний характер зумовленості психологічно шкідливого впливу інформаційного середовища за його домінантними властивостями (рис.).

Рис. Концептуальна модель зумовленості негативних інформаційних впливів домінантними властивостями сучасного інформаційного середовища

З експліцитно шкідливими впливами все зрозуміло. Це, наприклад, акаунти, що привчають дітей і підлітків до споживання порно, підштовхують їх до самогубств і самокалічень. До цієї ж категорії належить інформаційна продукція, що створюється для досягнення цілей гібридної війни, політичного протистояння чи недобросовісної економічної конкуренції. Це найрізноманітніші фейки на кшталт розіп'ятого українськими націоналістами хлопчика чи тверджень про те, що коронавірус поширив у світі Білл Гейтс, аби заробити на вакцинації; що Джо Байден засипав штат Техас штучним снігом; що війну на сході України розв'язав Петро Порошенко. Експліцитно шкідливі впливи породжуються злою волею окремих осіб (представників так званої жовтої преси, кібершахраїв та кіберзлочинців), певних політичних угруповань та екстремістських організацій, різних держав та їхніх спецслужб — суб'єктів, котрі власне й роблять інформаційне середовище агресивним та надмірно заангажованим ідеологічно чи політично. Такі впливи становлять для людини, її світогляду і психіки очевидну небезпеку, але саме внаслідок їхньої очевидності з ними можна загалом успішно боротися — як технічними засобами (наприклад, служба безпеки Facebook щодня закриває близько мільйона акаунтів, створених «загрозливими суб'єктами» (Махній, 2019), так і психологічними заходами (підвищуючи рівень медіаграмотності, критичного мислення людей, навчаючи їх розпізнавати фейки, відрізняти брехню від правди).

Інакшу природу мають імпліцитно шкідливі інформаційні впливи. Їх породжує не чиясь зла

воля, а саме інформаційне середовище, яке функціонує у вимірах глобалізованості та перенасиченості і сьогодні в інших вимірах функціонувати уже не може. Це розширює пізнавальні можливості людини, збільшує свободу вибору нею бажаного контенту, але водночас робить її потенційною жертвою глобалізованості та перенасиченості інформаційного середовища, що особливо дається взнаки в умовах катаклізмів на кшталт пандемії COVID-19. У таких випадках повідомлення масмедіа одразу наповнюють життєвий світ мільйонів людей елементами всеосяжної зовнішньої небезпеки. Життєва ситуація людини, бодай і обмеженої вузьким колом приватних інтересів, мимохіть розростається як мінімум до загальнонаціонального, а то й світового масштабу, з яким упоратися самотужки нікому не під силу (Слюсаревський, 2007). Приміром, може здаватися, що все людство сидить удома, ховаючись від недуги, яка блукає вулицями порожніх міст (Титаренко, 2020, с. 76). А свобода вибору контенту в перенасиченому інформаційному середовищі часто обертається цілковитою дезорієнтацією у різноспрямованих інформаційних потоках.

Перенасиченість інформаційного середовища, як і його глобалізованість, виникає стихійно. Її спричиняє жорстка конкурентна боротьба виробників медійного продукту за увагу потенційного споживача. Тому сучасне інформаційне середовище не може бути абсолютно безпечним для людини навіть за умови (якщо таку умову допустити) надійного блокування експліцитно шкідливих впливів.

Ще в минулому столітті відомий дослідник громадської думки і масових інформаційних процесів П. Шампань писав: «Є такі події, про які журналісти не можуть не говорити — байдуже позитивно чи негативно — через побоювання втратити свій кредит довіри» (Шампань, 1997, с. 244). Саме такою подією і став COVID-19. Від початку запровадження в Україні карантинних обмежень вітчизняні теле- та радіоканали постійно висвітлювали цю тематику, не лише підтримуючи або критикуючи вживані органами державної влади заходи, яким бракувало аргументованості та послідовності, а й навперейми залучаючи до їх обговорення медиків, правоохоронців та інших експертів. Але з огляду на те, що, з одного боку, природа та наслідки коронавірусної хвороби були й залишаються не до кінця з'ясованими, а з іншого — на відсутність в Україні, як утім і в

багатьох інших державах, єдиної інформаційної політики щодо висвітлення цієї тематики та бодай намагання урядовців сформувати пул компетентних експертів, зусилля ЗМІ тільки поглиблювали стан невизначеності й дезорієнтованості, в якому перебувало суспільство.

Ті, хто намагався говорити з телеекранів та радіоефіру про коронавірус і запроваджений карантин, не могли дійти згоди навіть щодо найелементарніших речей: носіння медичної маски (захищає вона чи ні, а якщо захищає, то кого — тих, хто її носить, чи тільки тих, які можуть від них заразитися) або рекомендованого розміру дистанції між людьми в громадських місцях (один, півтора чи два метри). Деякі «світила медицини» (де тепер вони?) запевняли, що коронавірусу позбудемося, коли надворі потепліє. У медійній практиці з'явилися і набувають дальшого поширення такі неприйнятні для професійної журналістики тенденції, як нехтування критерієм достовірності інформації (наприклад, журналіст поспішає оприлюднити почуті від представників медичної науки гіпотези, які самі ж науковці ще не вважають «доказовою медичною» (Скрипник, 2021)). Практикуються, «з легкої руки» відомих зарубіжних політиків, некоректні й абсолютно недопустимі, блюзнірські з морального погляду порівняння пандемії COVID-19 з такими трагедіями людства, як світові війни (Соколов, 2021). Частішають випадки, коли коронавірус без достатніх на те підстав розглядають як чи не головну причину безпосередньо не пов'язаних з ним негативних явищ кримінального та побутового штибу (скажімо, домашнього насильства, нестачі місць у закладах дошкільної освіти тощо). Одне слово, ставши заручниками коронавірусної тематики, медійники, як то кажуть, не можуть зупинитися. Її змістовно розбалансований вал невинно зростає.

На стихійне перенасичення медійного простору суперечливою інформацією споживач зазвичай відповідає такою ж стихійною інформаційною поведінкою. У сучасних умовах, зокрема пов'язаних з пандемією COVID-19, вона реалізується переважно у формі переорієнтації на інтернет-мережі. Однак це лише збільшує вал суперечливої інформації, що множить негативні впливи на людську психіку. Про це свідчить, зокрема, статистика запитів українських користувачів пошукової системи Google у 2020 році.

З одного боку, українці активно цікавилися інформацією, пов'язаною із коронавірусом

Таблиця 1

Десять найпопулярніших запитів українців у пошуковій системі Google у 2020 році (мовою оригіналу)

Запит	Позиція в рейтингу популярності (частоти запиту)
Коронавірус	1
Коронавірус рекомендації	2
Выборы в США	3
Google Classroom	4
Симптомы коронавируса	5
На урок	6
Холостячка	7
Праздники 2020	8
Карантин в Украине	9
Zoom	10

безпосередньо або опосередковано — через перехід на дистанційні форми навчання і роботи (табл. 1). Користувачі з України найчастіше шукали відповіді на питання: що таке пандемія, коронавірус, локдаун, карантин вихідного дня; як пошити маску, як зробити антисептик для рук, як лікувати коронавірус і як повернути нюх.

З іншого боку, ступінь упевненості наших співвітчизників в ефективності протиепідемічних рекомендацій, що постійно обговорюються в інформаційному просторі, м'яко кажучи, залишає бажати кращого.

Проведене у вересні 2020 р. під моїм керівництвом масове репрезентативне опитування, яким було охоплено 1202 респонденти в усіх регіонах України за винятком тимчасово окупованих територій, показало: більшість із них (понад 54 %)

Таблиця 2

Розподіл відповідей українських респондентів на запитання «Чи вважаєте Ви, що виконання протиепідемічних рекомендацій (їх перелік було наведено вище) забезпечує людину від зараження коронавірусом?» (у %)

Відповіді	По Україні загалом	За віком респондентів		
		18-29 років	30-55 років	56 і більше років
Скоріше так	45,6	47,1	44,5	46,1
Скоріше ні	28,2	29,5	31,1	23,6
Важко відповісти	26,3	23,4	24,4	30,3

схилялися до думки, що дотримання цих рекомендацій навряд чи забезпечує від зараження коронавірусом (28,2 %), або не були впевнені, забезпечує чи ні (26,3 %). Істотної різниці середніх за ознакою віку при цьому виявлено не було (табл. 2).

Природно, брак довіри до протиепідемічних заходів особистої безпеки зумовив і недостатній рівень їх дотримання суспільним загалом (табл. 3).

На мою думку, із запропонованої вище концептуальної моделі випливає, що далеко від бажаного ставлення громадян до протиепідемічних заходів пояснюється не лише прорахунками органів державної влади у веденні відповідної інформаційної кампанії (хоч такі прорахунки очевидні), а й тим, що ця кампанія здійснюється в несприятливому для її реалізації інформаційному середовищі, яке є токсичним для людини внаслідок його глобальної перенасиченості. А не тільки агресивності, фейковості, провокативності тощо.

Перманентно породжувані інформаційною стихією імпліцитно шкідливі впливи не піддаються ні блокуванню, ні обмеженню зовні. Захистити

Таблиця 3

Розподіл відповідей українських респондентів на запитання «Чи дотримуєтеся нині особисто Ви перелічених нижче протиепідемічних рекомендацій?» (у %)

Рекомендації	Відповіді			Середній показник (у балах, від 1 до 3)
	дотримуюсь завжди	дотримуюсь частково	не дотримуюсь	
Носіння маски у громадських місцях та в транспорті	57,1	38,3	4,6	2,53
Миття та обробка антисептиком рук після перебування в громадських місцях або у транспорті	55,8	37,5	6,8	2,45
Уникнення фізичних контактів (рукоштовань, обіймів тощо) з іншими людьми	35,7	47,5	16,8	2,19
Перебування на півтора-двометровій дистанції від інших людей	26,0	54,8	19,2	2,07
Обробка антисептиком гаманця і гаджета після користування ними в громадських місцях	21,7	42,1	36,1	1,86

від них людину не можуть і навички, що традиційно пов'язуються з медіаграмотністю (прийоми критичного мислення, способи розпізнавання фейків тощо). Натомість людина має навчитись розумно поводитися у несприятливому інформаційному середовищі — подібно до поводження у загрозовому фізичному середовищі, а саме:

- обмежувати себе, особливо в критичних ситуаціях, у споживанні інформації лише в обсягах, необхідних і достатніх для вирішення конкретної життєвої проблеми;
- адекватно оцінювати масштаб своєї особистої життєвої ситуації (не розширюючи її до розмірів регіону, країни чи світу);
- набутти толерантності до невизначеності, зрозуміти, що в сучасному світі з'являються загрози і небезпеки, стосовно яких знайти істину в останній інстанції наразі неможливо;
- усвідомити, що від цих загроз і небезпек можна більш чи менш успішно захищатися, не намагаючись дійти «до основань, до коренів, до серцевини».

На досягнення таких цілей має бути спрямована й професійна психологічна підтримка людини в критичних ситуаціях, що, своєю чергою, передбачає певний перегляд її традиційних мішеней. Необхідність їх певного перегляду засвідчує зокрема досвід роботи психологів в умовах пандемії COVID-19. Але це окрема тема, яка потребує спеціального розгляду, що я й спробую зробити найближчим часом в одній із публікацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Журавлев, А.Л., & Китова, Д.А. (2020). Отношение жителей России к информации о пандемии корона-
вируса (на примере пользователей поисковых систем интернета). *Психологический журнал*, 41(4), 5-18. <https://doi.org/10.31857/S020595920010383-7>
- Махній, М.М. (2019). Проблеми інформаційно-психологічної безпеки молоді в Інтернеті. In О.Ю. Дроздов (наук. ред.), *Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді* : монографія (с. 115-137). Чернівці: Десна Поліграф. <https://www.academia.edu/38956404/>
- Офіційний Блог — Google Україна. (2020). *Google представляє топ-запити 2020 року в Україні*. <https://ukraine.googleblog.com/2020/12/google-2020.html>
- Скрипник, О. (2021, 24 лютого). Навіть безсимптомний COVID-19 залишає ускладнення. *Урядовий кур'єр*, (37). <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/navit-bezsimgptomnij-covid-19-zalishaye-uskladnenny/>
- Слюсаревський, М.М. (2007). Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб'єктного потенціалу особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, (16), 109-127.
- Соколов, Б. (2021, 26-27 лютого). Уся надія на вакцинацію: світові втрати від коронавірусу вже можна порівняти з людськими втратами під час Другої світової війни. *День*, (34-35). <http://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/usya-nadiya-na-vakcynaciyu>
- Титаренко, Т.М. (2020). *Посттравматичне життя-творення: способи досягнення психологічного благополуччя* : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД. <https://bit.ly/3mIn3zq>
- Шампань, П. (1997). *Делать мнение: новая политическая игра* (пер. с фр.). Москва: Socio-Logos.
- Юревич, А.В., Ушаков, Д.В., & Юревич, М.А. (2020). COVID-19: Результаты экспертного опроса. *Психологический журнал*, 41(6), 78-85. <https://doi.org/10.31857/S020595920012591-6>
- Brooks, S.K., Webster, R.K., Smith, L.E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., & Rubin, G.J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The Lancet*, 395(10227), 912-920. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(20)30460-8)

THE CONCEPTUAL MODEL OF NEGATIVE INFORMATION INFLUENCES ON A PERSON IN THE TODAY'S WORLD

*Scientific report at the methodological seminar of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
“Actual Problems of Psychological Resistance to Harmful Information Impact on Personality
under Current Challenges” (April 8, 2021)*

Mykola Slyusarevsky

PhD in Psychology, Corresponding Member of NAES of Ukraine, Director, Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract. It is argued that the dangerous human challenges of the modern world, despite their different origins (natural, man-made, social ones) have an informational nature, informational basis or at least clear information correlates. There are singled out the dominant properties of the modern information environment, on the basis of which a conceptual model is proposed, which allows distinguishing two main types of negative information influences: explicitly harmful and implicitly harmful. It is shown that the different nature of the conditionality of these influences implies different approaches to secure a person from them, his/her worldview and psyche.

Keywords: information environment; dominant properties of information environment; main types of negative information influences; COVID-19 pandemic; infodemic; psychological support of a person.

Дата публікації: 14 квітня 2021 р.